



07

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว  
กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลเชิงสัญลักษณ์  
พระเจดีย์ประธานวัดบวรนิเวศวิหาร

King Mongkut and the realistic cosmological idea  
at the main stupa of Wat Bavornnivet

ปติสร เพ็ญสุต\*  
Patison Benyasuta

---

\*อาจารย์ประจำสาขาวิชาศึกษาทั่วไป ภาควิชามานุษยศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ สถาบันการจัดการ  
ปัญญาภิวัฒน์

## บทคัดย่อ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของชาวตะวันตกได้เจริญขึ้นมาก เป็นผลมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ 18 รัชกาลที่ 4 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีวิสัยทัศน์ยาวไกล ทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่สยามจะต้องปรับตัวในทุกๆ ด้าน ทั้งการเปิดรับวิทยาการสมัยใหม่ การพัฒนาระบบการบริหารบ้านเมืองและสังคม แม้แต่ทางด้านศาสนา พระองค์ก็ทรงปรับเปลี่ยนใหม่ โดยทรงเล็งเห็นสิ่งที่เป็นแก่นธรรมะของพระพุทธศาสนาโดยตรง และตัดสิ่งที่ทรงเห็นว่าเหลวไหลไร้สาระออกไป

พระเจดีย์ประธานวัดบวรนิเวศฯ เป็นตัวอย่างของการใช้โลกทัศน์แบบสมัยใหม่เข้ามาผสมผสานกับแนวความเชื่อดั้งเดิมตามระบบไตรภูมิ ประติมากรรมช้าง ม้า สิงห์ โค อันเป็นสัตว์ประจำทิศที่อยู่ริมขอบสระอโนดาต ล้อมรอบเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาล ถูกแทนที่ด้วยประติมากรรมสิงโต อันเป็นตัวแทนของชาติอังกฤษ ม้า ที่ถูกใช้เป็นตัวแทนของชาติฝรั่งเศส นกอินทรี อันเป็นสัญลักษณ์ของสหรัฐอเมริกา และช้าง ซึ่งเป็นตัวแทนของแคว้นล้านช้าง (และมัดฟ่อนข้าวอันหมายถึงล้านนา) เป็นการปรับปรุงแนวความคิดแบบไตรภูมิเข้าสู่แนวความคิดของลัทธิจักรวรรดินิยม ขณะเดียวกันก็ประกาศความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของพระพุทธศาสนา อันแทนที่ด้วยเจดีย์ประธาน สัญลักษณ์แทนแกนกลางของโลกเหนือเหล่าชนนอกศาสนาและอาณานิคมต่างๆของสยาม

---

คำสำคัญ: เจดีย์ประธาน, ศูนย์กลางจักรวาล, วัดบวรนิเวศวิหาร

## Abstract

During the years under the reign of King Mongkut, the sciences and technologies of the western world were rapidly evolving thanks to the Industrial Revolution in 18th century. King Mongkut of Siam was a great visionary and His Highness was aware of the necessity of adaptation to the arriving global changes. He knew that the changes to his country, in respect to both technology and social administration, were inevitable. Even in the religious realm, His Highness reformed the secular Buddhism of Siam into a new religion dedicated to the pure doctrines of the Buddha and abolished the profane practices.

The main stupa of Wat Bavornnivet was a suitable example of this reformation. It exemplified the integration of modern world view and the indigenous beliefs of the Thai people. The animal sculptures around the four corners of the sacred pond, Anotatta, and also those which encircled the sacred Mount Meru, which was believed to be the centre of the universe, were replaced with new set of sculptures containing a new symbolic meaning. The lion represented the British Royal House; the horse represented the French power; the eagle represented the democratic world of the United States; and finally the elephant represented the Lan Chang Kingdom (with an ear of grain representing the Lanna Kingdom) -- all of these connotations were the signs of a paradigm shift from old beliefs of Triphum, which literally means the three realms: earth, heaven, and hell, into the imperialist mindset. At the same time, the Main Stupa signified the idea, at the time, of the centrality of Buddhism and from the Stupa itself another conclusion can be drawn, the Declaration of Siam over the infidels as well as its underlings.

---

**Keywords:** Main Stupa, Wat Bavornnivet, Centre of the universe

## บทนำ

เมื่อวิทยาการจากตะวันตกเข้ามาแพร่หลายในระดับความคิดความอ่านของชาวสยาม ซึ่งถือว่าเห็นได้ชัดเจนที่สุด ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงมา มุมมองที่มีต่อตนเองและโลกที่มีมาแต่เดิมนั้นย่อมเปลี่ยนแปลงไป เป็นที่น่าสังเกตว่า องค์ความรู้ปัจจุบันที่อ้างอิงถึงการเปลี่ยนแปลงนี้ มีการขัดแย้งปะทะกันทางความคิดค่อนข้างน้อย ซึ่งแตกต่างไปจากระบบความคิดของชาวยุโรปเองในยุคการฟื้นฟูศิลปวิทยาการ การค้นพบระบบการโคจรของดวงอาทิตย์ และพัฒนาการทางดาราศาสตร์ ก่อให้เกิดผลสันตะเทือนวงการคริสตศาสนจักร และเกิดการต่อต้านแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ ในฐานะที่อาจหาญเผยแพร่สิ่งที่อยู่ฝั่งตรงข้ามกับความเชื่อ การประนีประนอมระหว่างทั้ง 2 ฝ่ายต้องใช้เวลาค่อนข้างมาก จึงกลายเป็นคำถามย้อนกลับมาในสังคมไทยว่า เหตุใดประเทศสยามจึงสามารถเปลี่ยนแปลงทัศนคติที่มีต่อจักรวาลในอดีตได้อย่างรวดเร็ว และไม่เกิดการขัดแย้งทางความคิดอย่างรุนแรงระหว่างฝ่ายอนุรักษนิยมและหัวก้าวหน้า หรือเกิดข้อสงสัยใดๆ ต่อองค์ความรู้ที่รับสืบมาตั้งแต่บรรพบุรุษ

## มุมมองต่อโลกของสยามในอดีต และการเผชิญหน้ากับอนาคต

อดีตกาล ในช่วงที่ความเชื่อของลักษณะหน้าตาของจักรวาลในระบบเก่า ที่อ้างอิงอยู่กับคัมภีร์อรรถกถาโลกศาสตร์ในพุทธศาสนา มุมมองของชาวสยามที่มีต่อตนเอง และมีต่อจักรวาล ถูกถ่ายทอดออกมาในงานศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมต่างๆ ที่เห็นเด่นชัดคือ การจำลองเอาศูนย์กลางจักรวาลเอาไว้ในอาณาจักรของตนเอง สังเกตได้จากวัดวาอารามต่างๆ ที่สร้างขึ้นโดยยึดแกนกลางหลักของวัด ไม่ว่าจะเป็น เจดีย์ พระปราสาท อุโบสถ ในฐานะเขาพระสุเมรุ มีเจดีย์บริวารเป็นเขาสัตตบริภัณฑ์หรือทิวปั้งสี่ การออกแบบทางสถาปัตยกรรมเหล่านั้นถูกย้าความหมายอีกครั้งด้วยจิตรกรรมฝาผนังด้านใน ซึ่งก็มักเขียนเป็นภาพไตรภูมิโลกสัณฐาน มีเขาพระสุเมรุเป็นแกน มีเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมรอบ มีทิวปั้งใหญ่ทั้งสี่ รวมทั้งชมพูทวีป ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์และเป็นทวีปเดียว อันเป็นที่บังเกิดของพระเจ้าจักรพรรดิและมีพระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้ (วรรณนิภา ณ สงขลา, 2533 : 27-28)

การจำลองศาสนสถานให้เป็นศูนย์กลางจักรวาลเป็นเรื่องสามัญที่เกิดขึ้นในเอเชีย เป็นมุมมองที่มองออกไปจากตัวของผู้มอง ผนวกกับความ

คิดในเรื่องของพระเจ้าจักรพรรดิในทางพุทธศาสนา ซึ่งสามารถปกครองได้ ทั้งชมพูทวีป (อาณาเขตเท่าที่พุทธศาสนาสามารถไปถึงได้) จึงทำให้ภาพที่ ชาวสยาม (หรือชาวพุทธในดินแดนอื่นๆ) มองตัวเองในฐานะของศูนย์กลาง คติพุทธราชาและความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิยิ่งตอกย้ำแนวคิดดังกล่าว ดังนั้น การจำลองจักรวาลลงในพระบรมมหาราชวัง (ของพม่า) การสร้างวัด พระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ วัดสุทัศน์ฯ และวัดอรุณราชวราราม ในรัชกาล ที่ 3 จึงเป็นการสร้างศูนย์กลางลงบนพื้นที่อำนาจของตนเอง<sup>1</sup> เสมือนภาพ ที่ทับซ้อนกันระหว่างอุดมการณ์ทางความคิดและพื้นที่แห่งความเป็นจริง ความคิดนี้ย่อมแตกต่างไปจากมุมมองทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นมุมมองจาก แผนที่ทางภูมิศาสตร์ (ซึ่งมิใช่แผนที่ไตรภูมิ ที่อิงแอบชมพูทวีปเข้ากับสยาม ประเทศ พะโค ล้านนา เขมร ลาว)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิวัติความคิดดั้งเดิม เหล่านี้อย่างแยบยล โดยทรงปฏิเสธมุมมองทางจักรวาลในคัมภีร์อรรถกถา เหล่านั้น ทรงอธิบายว่าเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในชั้นหลัง มิใช่พุทธพจน์ที่แท้ จริงและมีอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ ทรงปฏิเสธปาฏิหาริย์ต่างๆ ที่ทำให้เกิดความงมงาย

“ที่นี้มีผู้ตีหลายคนซึ่งแต่ก่อนได้เชื่อในเรื่องสร้างโลก แลโลกสัณฐาน ตามตำราของพราหมณ์ ซึ่งคนแต่งหนังสือพุทธศาสนาครั้งโบราณได้นำเข้ามาไว้เป็นลัทธิในพุทธศาสนา โดยไม่รังรองผู้รู้อย่างเก่าของเรานั้น” (พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2521 : 36)

ความคิดที่ปรับเปลี่ยนใหม่ว่าโลกสัณฐานตามความคิดของไทยได้ รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์คงจะแพร่หลายพอสมควรในหมู่ปัญญา ชนหรือขุนนางภายในราชสำนัก ดังปรากฏว่ามีการกล่าวอ้างในลักษณะ

---

<sup>1</sup> กรณีที่เห็นได้ชัดของการทับซ้อนกันระหว่างภูมิศาสตร์ของความเป็นจริงและภูมิศาสตร์ในอุดมคติ เช่น การเขียนภาพเมืองขึ้น 374 หัวเมืองของสยามไว้บนคอสองของระเบียงคดชั้นในของวัด พระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในสมัยรัชกาลที่ 3 ปัจจุบันภาพเหล่านั้นลบเลือนไปหมดแล้ว แต่ยังคงปรากฏจารึกอยู่ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นศูนย์กลางของสยามที่ทับซ้อนลงบนพระอุโบสถ ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางอุดมคติ

เดียวกันในหนังสือแสดงราชกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ความว่า

“พระสงฆ์ทั้งปวงนั้นก็มาคิดว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้สารพัดรู้สารพัดเห็น แลคำซึ่งเรียกว่าโลกะวิทูตรู้รู้คั้งโลกย์ไม่มีในบาฬีจะบอกว่พระพุทธเจ้าไม่รู้ว่อะไร มาสรรเสริญเปลว่่า จึงเก็บเอาตามคัมภีร์ไตรยเพทต่าง ๆ บ้าง แลในบาฬีที่พระพุทธเจ้าเทศนาเป็นคำเปรียบบ้าง เป็นคำอนุโลมตามเหตุบ้าง เป็นคำอุปมาบ้าง มาร้อยกรองเป็นคัมภีร์ไตรยฎมโลกัสถฐานขึ้น อ้างว่่าเป็นพุทธฎีกา ให้สมกับคำที่ว่่าโลกะวิทูตตความสงไสยคนทั้งปวง คนครั้งนั้นก็ย้งเป็นเถื่อน ๆ ป่า ๆ อยู่ ก็เชื่อว่่าพระพุทธเจ้าเทศนาโดยแท้” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบตี (ขำ บุนนาค), 2514 : 100)

เมื่อพระองค์ไม่ทรงศรัทธาในปาฏิหาริย์และโลกศาสตร์แบบเดิมแล้ว ได้ทรงเชิดชูหลักธรรมที่เป็นแก่น เกี่ยวกับแนวทางหลุดพ้น (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 2547: 30-33) การปฏิบัติและปริยัตริ การวิปัสสนาและบำเพ็ญสมาธิแทนการนับถือพุทธศาสนา “แต่เปลือก” เหมือนในอดีต โดยพระองค์ทรงกล่าวตำหนิตีดยนความเสื่อมโทรมของพุทธศาสนาในสมัยนั้นหลายประการ ทั้งความย่อหย่อนธรรมวินัยของพระภิกษุสงฆ์ และการนับถือพุทธศาสนาที่หวังแต่ผลจากการใช้กำลังทรัพย์ทำบุญของฆราวาส

“มีผู้บริจจาคทรัพย์สมบัติ เกื้อหนุนแก่ผู้บวชเรียน คนที่บวชเป็นพระสงฆ์ สามเณร เกร ซี ว่่าโดยสมบัติเป็นผู้อธิษฐานศีลเป็นนิตย คฤหัสถ์แม่เป็นเจ้านายก็ต้องถวายนมัสการ และเป็นผู้ที่จะรับทักษิณาทานที่เขาให้ในเวลามงคลามงคลการ ได้สร้างวัดวาอาราม แผ่ชวนไปในบ้านน้อยเมืองใหญ่ จนถวายเป็นถิ่นฐานของคนยากคนจนอนาถา เข้ามาอาศัยเลี้ยงตนเลี้ยงท้อง ทั้งนี้ก็เพราะมีผู้ไม่ถื่อศาสนาจริง ๆ เข้ามาแอบอิงอาศัยอ้างเท็จอวดโกงต่าง ๆ” และ

“พระราชาคณะมีใจใส่อย มัวแต่ถื่อสิ่งไม่เป็นสาระ ในหลวงทุกวันนี้ถื่อพระพุทธศาสนา แต่ถื่อเฉพาะเนื้อและแก่น เปลือกและกะพี้รุ่งรังสกปรกโสโครกที่ปนเปอยู่ถื่อไม่ได้ เมื่อเห็นว่่าสิ่งใดไม่ตีกจะต้งตีสึงนั้น” (ประชุมพระราชปุจฉา, 2517: 165-168)

พระองค์ทรงเล็งเห็นความเสื่อมโทรมดังกล่าว และเมื่อได้ทรงวิสาสะกับพระสงฆ์ชาวมอญที่มีวัตรปฏิบัติเคร่งครัดกว่าก็ทรงเลื่อมใส ทรงศึกษาปฏิบัติตามวัตรของพระสงฆ์เหล่านั้น ผนวกกับวิทยาการสมัยใหม่ที่เจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว แต่ไม่สอดคล้องกับความเชื่อดั้งเดิม ทำให้พระองค์จำเป็นต้องปรับปรุงพุทธศาสนาขึ้นใหม่ ซึ่งแนวทางเหล่านี้พระองค์ใช้เป็นหลักในการตั้งนิกายธรรมยุติ (พัสฺวีสิริ เปรมกุลนันท์, 2552: 43) อันแฝงความคิดเกี่ยวกับการต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยมของชาติตะวันตกอยู่ในที่

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้เอง จึงเป็นที่น่าสังเกตว่า วัดต่างๆ ที่พระองค์ทรงสร้าง แทบไม่มีวัดใดเลย ที่สร้างขึ้นด้วยคติการจำลองจักรวาลในแนวคิดคัมภีร์โลกทัศน์ฐาน ไม่ว่าจะเป็นแผนผัง หรือจิตรกรรมฝาผนังด้านในก็ตาม ดูเหมือนว่ารูปลักษณ์ของจักรวาลที่รู้จักกันในสมัยก่อนหน้าของพระองค์ จะถูกสลัดทิ้งอย่างสิ้นเชิง พระพุทธองค์ทรงกลายเป็นมนุษย์ธรรมดาที่แสวงหาแนวทางดับทุกข์ด้วยปัญญา ทรงสั่งสอนด้วยปัญญา ทรงปฏิบัติด้วยปัญญา ไม่ใช่ปาฏิหาริย์

อย่างไรก็ตาม แม้ความคิดเกี่ยวกับโลกทัศน์ฐานตามแบบประเพณีจะหมดไป และถูกแทนที่ด้วยระบบจักรวาลแบบโคเปอร์นิคัส แต่ความคิดเกี่ยวกับความเป็นศูนย์กลางที่มองออกไปจากตัวเอง ยังไม่หมดไปเสียทีเดียว การแสดงออกนี้มีได้ใจแจ้งชัดเจเน หากแต่แอบอิงพระองค์ในฐานะของพระเจ้าจักรพรรดิ และความเป็นศูนย์กลางของสยามเข้ากับพุทธศาสนาได้อย่างแนบเนียน ทั้งยังแฝงความคิดการต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยมของชาติตะวันตก ดังตัวอย่างที่ปรากฏในพระเจดีย์ประธานของวัดบวรนิเวศวิหาร

## สยามกับความเป็นศูนย์กลางจักรวาล บนแผนที่ทางภูมิศาสตร์ ณ พระเจดีย์ประธาน วัดบวรนิเวศวิหาร

วัดบวรนิเวศวิหารเป็นศูนย์กลางนิกายธรรมยุติที่สำคัญ สร้างขึ้นและออกแบบด้วยศิลปะพระราชนิยมในรัชกาลที่ 4 ผู้ทรงปฏิเสศปาฏิหาริย์และเรื่องเหนือธรรมชาติในพุทธศาสนา ที่ไม่สอดคล้องกับวิทยาการสมัยใหม่



ภายในวัดบวรนิเวศวิหารจึงปรากฏการปรับเปลี่ยนรูปแบบของงานศิลปกรรม ที่เน้นย้ำความเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ของพระพุทธเจ้า และหลักธรรมในพุทธศาสนา จึงมีการเขียนปริศนาธรรมสรรเสริญพระพุทธคุณ ฝีมือขรัวอินโข่ง ซึ่งเปลี่ยนกรรมวิธีการเขียนแบบไทยมาใช้ทัศนวิทยาเลียนแบบตะวันตก (ตำนานวัดบวรนิเวศฯ เล่ม 3), 2528: 238) การเขียนภาพนหาภิกษาคติ หรือภาพจิตใจของบุคคล 6 จำพวก ที่มีกัจจให้ชาวคริสต์และชาวมุสลิมผู้อยู่นอกพระพุทธศาสนา มีจิตใจในระดับต่ำกว่าชาวพุทธที่กระทำปาณาติบาตหรือดื่มสุราเมามายเสียอีก และที่สำคัญที่สุดก็คือ ในวัดบวรนิเวศแห่งนี้ มีการจำลองจักรวาลที่ซ้อนทับเอาความเป็นศูนย์กลางจักรวาลทางภูมิศาสตร์แบบสมจริง เข้ากับศูนย์กลางจักรวาลแบบเดิมของพุทธศาสนา ดังปรากฏที่พระเจดีย์ประธานด้านหลังพระอุโบสถ

พระเจดีย์ประธานวัดบวรนิเวศวิหาร (รูปที่ 1) มีการก่อสร้างรากฐานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 โดยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเทพใน พ.ศ. 2374 แต่ไม่ทันสำเร็จก็สวรรคตเสียก่อน (ประชุมพงศาวดารเล่ม 15 , 2507: 66) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้นทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณเถระ อยู่ ณ วัดราชาธิวาส ได้ทรงย้ายมาครองวัดบวรนิเวศวิหารใน พ.ศ. 2379 (ณัฐภักดิ์ จันทวิษ, 2549: 170-172) และทรงแก้แบบของเดิมให้เป็นรูปแบบพระราชานิยม คือทรงระฆังแบบอยุธยาตอนกลาง ซึ่งได้แบบอย่างมาจากเจดีย์ประธานในวัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงศรีอยุธยา เสมือนการประกาศความสืบเนื่องทางด้านประวัติศาสตร์ที่ยาวนานของกรุงสยาม ทั้งยังให้ผลดีต่อโครงสร้างสถาปัตยกรรม เนื่องจากมีรูปทรงที่มั่นคงแข็งแรง ไม่บอบบางเหมือนเจดีย์เพิ่มมุมไม้สิบสองในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจดีย์ประธานวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ถือเป็นพระเจดีย์พระราชานิยมในรัชกาลที่ 4 องค์แรกๆ ที่สร้างขึ้นก่อนการครองราชย์<sup>2</sup>

---

<sup>2</sup> พระเจดีย์พระราชานิยมในรัชกาลที่ 4 แห่งแรก ซึ่งเป็นเจดีย์ทรงระฆังในผังกลมแบบอยุธยาตอนกลาง น่าจะได้แก่ พระเจดีย์ประธานวัดบรมนิวาส เขตปทุมวัน ซึ่งถือกันว่าน่าจะเป็นวัดคู่กันกับวัดบวรนิเวศ-บรมนิวาส

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระเจดีย์ประธาน คล้ายคลึงกับเจดีย์ประธานวัดพระศรีสรรเพชญ์ ที่สำคัญคือ มีการสร้างซุ้มจรณะนำทั้งสี่ทิศยื่นออกมาจากคูหาพระเจดีย์ ภายในประดิษฐานพระเจดีย์ไพรีพินาศขนาดเล็ก แต่ส่วนที่แตกต่างไปจากพระเจดีย์วัดพระศรีสรรเพชญ์ก็คือ จระณะนำทั้ง 4 ทิศนี้ มิได้ตั้งอยู่ตามทิศหลัก กลับตัดกันเป็นรูปกากบาท คือตะวันออกเฉียงเหนือ ตะวันออกเฉียงใต้ ตะวันตกเฉียงเหนือ ตะวันตกเฉียงใต้ (รูปที่ 2) และยังไม่ปรากฏสถูปยอดบนซุ้มจรณะนำ กลับแทนที่ด้วยรูปหล่อสัตว์ 4 ชนิด คือ ช้าง (รูปที่ 3) ม้า (รูปที่ 4) สิงห์ (รูปที่ 5) และนกอินทรี (รูปที่ 6) รูปหล่อสัตว์เหล่านี้มิได้ติดตั้งมาตั้งแต่แรกเริ่มสร้างพระเจดีย์ กลับนำมาติดตั้งเมื่อระยะเวลาปลายรัชกาลแล้วคือใน พ.ศ. 2409 (ฉันทะวิธาน จันทวิษ, 2549 : 156)

สัตว์ทั้ง 4 ชนิดนี้ สามารถเทียบเคียงได้กับสัตว์ 4 ชนิดที่อยู่รอบสระอโนดาตในป่าหิมพานต์เชิงเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาล ซึ่งเชื่อว่าน้ำในสระนี้ไหลออกมาจากปากสัตว์ 4 ชนิด คือ ช้าง ม้า สิงห์ และโค โดยปรากฏในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา กล่าวว่า

“สระอันมีน้ำเย็นบริมโดยไม่มีวันแห้งเหือดแห่งนี้ มีปากทางน้ำไหลออกสี่แห่งประจำทั้งสี่แห่ง ปากทางตะวันออก มีสี่ฐานตั้งปากราชสีห์ และเป็นที่ชุมนุมของเหล่าราชสีห์หลากตระกูล ปากทางตะวันตกมีสี่ฐานตั้งปากช้าง เป็นที่ชุมนุมของพญาช้างตระกูลต่างๆ ทางเหนือมีสี่ฐานตั้งปากม้า เป็นที่ชุมนุมของบรรดาเหล่าหลายตระกูลม้า และช่องทางใต้สี่ฐานตั้งปากโค ก็เป็นที่ชุมนุมของเหล่าโคทั้งหลาย”

อย่างไรก็ตาม ไม่เป็นการจำเพาะเจาะจงว่าสัตว์ชนิดใดจะประจำอยู่ที่ทิศใด เนื่องจากการแสดงออกในแต่ละยุคแต่ละสมัยแตกต่างกัน ตามคัมภีร์ที่นิยมในยุคสมัยนั้นๆ ส่วนการสร้างพระเจดีย์ในฐานะเขาพระสุเมรุ นั้น ได้รับความนิยมมานานแล้วในคติของชนชาติที่นับถือพุทธศาสนา รวมทั้งในสยามเองด้วย

แม้จะพบว่าสัตว์ประจำทิศทั้ง 4 นี้ คล้ายคลึงกับสัตว์ริมสระอโนดาต

แต่ก็มีความแตกต่างไปจากสัตว์ประจำทิศตามคติโลกสัมมฐาน คือ ไม่ปรากฏโค แต่กลับแทนที่ด้วย นกอินทรี ซึ่งแม้จะสามารถอธิบายว่าอาจเป็นหงส์ ซึ่งเป็นสัตว์ประจำทิศเบื้องบน ดังเคยปรากฏในศิลปะลังกา (สันติ เล็กสุขุม, 2552: 65) แต่เนื่องจากมีรูปร่างที่ไม่สามารถบอกได้ว่าเป็นหงส์จริงๆ จึงกลายเป็นคำถามอยู่มาจนถึงทุกวันนี้ ว่านกตัวนั้น ควรจะเป็นสัตว์ชนิดใด

ทางวัดบวรนิเวศวิหารเอง มีคำอธิบายสัตว์ประจำทิศเหนือจะนำทิศเผยแพร่ออกมาหลากหลายลักษณะ ส่วนมากเป็นตำนานมุขปาฐะซึ่งไม่สามารถหาที่มาได้ชัดเจน แต่ก็ปรากฏตีพิมพ์อยู่ในหนังสือ **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร** กล่าวว่า สัตว์ประจำทิศเหล่านี้ เป็นตัวแทนของประเทศที่อยู่รายล้อมสยามประเทศ คือ ม้า หมายถึงพม่า ช้าง หมายถึงล้านช้าง สิงห์ หมายถึงสิงคโปร์ นก หมายถึงโยนก หรือแคว้นล้านนา โดยเรียกชื่อคล้องจองกันว่า “ช้างออก ม้าตก นกเหนือ สิงห์ใต้” ซึ่งเป็นการเล่นคำ และยังอธิบายว่า อาจสอดคล้องกับคติการสร้างพระสถูปเจดีย์แต่โบราณซึ่งกำหนดให้สร้างในที่ท่ามกลางชุมชนหรือทางสี่แพร่งเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของผู้คนจากจตุรทิศ

นอกจากนี้ ในเว็บไซต์ที่ประกาศจำหน่ายเหรียญที่ระลึกซึ่งผลิตโดยวัดบวรนิเวศวิหาร ยังกล่าวว่า นกที่ปรากฏบนพระเจดีย์นั้น เป็นนกหายาก (สมุฏภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, 2551: 56) ซึ่งปราศจากข้อมูลอ้างอิงหรือที่มาที่ไปอย่างสมเหตุสมผล ดังนั้น ในการศึกษาในครั้งนี จะพยายามสร้างคำอธิบายใหม่ที่น่าจะใกล้เคียงความเป็นจริง ซึ่งแฝงนัยทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่ทรงตอกย้ำความเป็นศูนย์กลางของสยามท่ามกลางกระแสจักรวรรดินิยม

## การวิเคราะห์รูปสลักบนบานประตูคูหา เกี่ยวกับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของสยาม

หากพิจารณาเฉพาะที่ประติมากรรมรูปสัตว์ อาจจะไม่สามารถตอบปัญหาได้ชัดเจนนัก ที่ทางเข้าคูหาซุ้มจะนำแต่ละทิศ จะมีประตูไม่นำสู่ทาง

เข้าช่องประทักษิณภายในเจดีย์ บนบานประตูแต่ละบาน จะสลักภาพสัตว์  
ประจำทิศ เป็นลายนูนต่ำปิดทอง ซึ่งเหมือนกันกับรูปหล่อที่ตั้งอยู่บนหลังคา  
ซุ้มจรณะ โดยมียลลักษณะดังนี้

### ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

เป็นภาพช้างกำลังยืนอยู่เหนือนาข้าว มีภาพต้นข้าวและมัดข้าว  
ประกอบ (รูปที่ 7) ประดับด้วยลวดลายใบเทศ สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึง  
ถึงอาณาจักรล้านช้างและล้านนา ประเทศราชสำคัญซึ่งอยู่ทางทิศตะวัน  
ออกเฉียงเหนือและทิศเหนือของกรุงสยาม แต่เป็นที่สังเกตว่าไม่ปรากฏ  
สัญลักษณ์ของประเทศราชอื่นๆ เช่น มลายูหรือหัวเมืองเขมร อาจจะเพราะ  
ในระยยะเวลานั้น สยามได้ทำสัญญายกเขมรส่วนนอกให้เป็นดินแดนใน  
อารักขาของฝรั่งเศสแล้ว ในพ.ศ.2406 (ไกรฤกษ์ นานา, 2550: 303)

### ทิศตะวันออกเฉียงใต้

เป็นภาพสิงโตยืนถือโล่ลายกากบาท คล้ายธงเซนต์เจมส์ (รูปที่ 8)  
ประกอบกับรูปกลองสองทางไกลไม้เท้า ปืน ไขว้กัน เป็นที่ทราบกันโดย  
ทั่วไปว่าสิงโตเป็นสัญลักษณ์ประจำสหราชอาณาจักร และด้านบนเป็นภาพ  
ตราชนนกระจอกเทศ 3 อัน อันเป็นราชลัญจกรของมกุฎราชกุมารหรือ  
ตำแหน่งพระราชทายาทของกษัตริย์อังกฤษมาตั้งแต่โบราณ (รูปที่ 9) ซึ่งต่อ  
ไปจะกลายเป็นราชลัญจกรของ Prince of Wales หรือตำแหน่งมกุฎราช  
กุมาร โดยพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ 8 ทรงใช้ตรานี้อย่างเป็นทางการครั้งแรก ขณะ  
ทรงดำรงตำแหน่งมกุฎราชกุมารแห่งเวลส์ในปี 1910 (David Williamson,  
1991: 98)

ขณะที่ด้านล่างเป็นภาพพิณ ซึ่งในอังกฤษ ถือว่า พิณหรือ Harp เป็น  
ตราประจำแคว้นไอร์แลนด์ (Ireland) และยังปรากฏว่ารูปพิณ และรูปสิงโต  
นั้น อยู่ในตราประจำสหราชอาณาจักร (Coat of Arms of the United  
Kingdom) พระนางเจ้าวิกตอเรีย (พ.ศ. 1837-1901) กษัตริย์อังกฤษผู้อยู่

ร่วมสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทรงใช้ตราประจำสหราชอาณาจักรเป็นตราประจำรัชกาลอีกด้วย (รูปที่ 10) อย่างไรก็ตาม สังเกตว่ารูปพิมพ์ที่ปรากฏบนประตูดของวัดบวรนิเวศวิหาร มีความแตกต่างไปจากฮาร์ป ซึ่งเป็นรูปตัว D ของไอร์แลนด์ แต่กลับคล้ายคลึงกับพิมพ์ที่มีลูกศรไขว้และมีกิ้งมะกอกประกอบซึ่งปรากฏบนเหรียญ 2 เซนต์ ของสหรัฐอเมริกา (รูปที่ 11) ที่นิยมใช้ในปี 1863-1873 อันร่วมสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

### ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

เป็นภาพนกอินทรีกำลังกางปีก ที่อุ้งเล็บกำลูกศรเอาไว้ และมีคบเพลิงประกอบหายไปไม้ (รูปที่ 12) โดยลักษณะของนกอินทรีบนบานประตูดมีความคล้ายคลึงกับภาพนกอินทรีกำลังกางปีกที่ปรากฏบนเหรียญกษาปณ์ของสหรัฐอเมริกาในระยเวลาอนั้น ซึ่งมีชื่อเรียกว้า Seated Liberty dollar หรือเหรียญเทพีเสรีภาพในทอนั้น อันเป็นเหรียญที่ใช้ใน ค.ศ. 1853-1870 และมีการใช้อย่างแพร่หลายในดินแดนตะวันออกคือเอเชีย<sup>3</sup> โดยมีอายุร่วมสมัยกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รูปที่ 13)

นกอินทรีหัวล้าน (Bald eagle) เป็นสัญลักษณ์ของสหรัฐอเมริกามาตั้งแต่ปี 1782 โดยอุ้งเล็บทั้งคู่วจะกำลูกศร 13 ดอกและกิ้งมะกอก 13 กิ่งไว้ อันเป็นตัวแทนของรัฐ 13 รัฐ ที่ร่วมก่อตั้งสหรัฐอเมริกา และยังมีหมายถึงสมรรถภาพในการรบและสันติภาพ<sup>4</sup> ซึ่งที่บานประตูดซุ้มคูหาเจดีย์นี้ก็เป็นภาพนกอินทรีกำลังคาบลูกศรไว้ในปาก กำไว้ในอุ้งเล็บ และยังมีลูกศรอยู่ในกระบอก รวมจำนวนทั้งสิ้น 13 ดอก ซึ่งเท่ากับจำนวนลูกศรที่ปรากฏในตราประจำสหรัฐอเมริกา แต่อาจเป็นการลอกเลียนแบบทางเชิงช่างก็เป็นได้

<sup>3</sup> [http://en.wikipedia.org/wiki/Seated\\_Liberty\\_dollar](http://en.wikipedia.org/wiki/Seated_Liberty_dollar)

<sup>4</sup> [http://en.wikipedia.org/wiki/Great\\_Seal\\_of\\_the\\_United\\_States](http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Seal_of_the_United_States)

## ทิศตะวันตกเฉียงใต้

เป็นภาพม้า ยืนอยู่ใต้ตราที่คทาสองอันไขว้กันอยู่เป็นรูปกากบาท (รูปที่ 14) สันนิษฐานว่าช่างคงได้แบบอย่างมาจากพระราชลัญจกรของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส (รูปที่ 15) ในขณะนั้น คือพระเจ้านโปเลียนที่ 3 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งราชทูตและเครื่องมงคลราชบรรณาการไปเจริญพระราชไมตรีด้วย ณ กรุงปารีส ใน พ.ศ. 2404 (ไกรฤกษ์ นานา, 2547: 153) มักปรากฏในพระบรมฉายาลักษณ์เป็นประจำ (รูปที่ 16) สำหรับคทาอันหนึ่งที่มียอดเป็นรูปมือทำท่าขึ้นนั้น เรียกว่า มือแห่งการพิพากษา (Hand of justice) เป็นราชภัณฑ์ที่สำคัญประจำฐานันดรกษัตริย์ของฝรั่งเศสมาตั้งแต่โบราณ (รูปที่ 17) โดยเป็นสัญลักษณ์ของการตัดสินพิพากษา สำหรับคทามือแห่งการพิพากษาองค์ที่พระเจ้านโปเลียนที่ 3 ทรงถือเป็นองค์ที่สร้างสำหรับพระราชพิธีราชาภิเษกพระเจ้านโปเลียน แห่งราชวงศ์โบนาปาร์ต ตัวมือสร้างด้วยงา ที่ข้อมือประดับวงแหวนโบราณจากสมัยคาโรลิงเจียน (Carolingian) เรียกว่าแหวนของเซนต์เดนิส ซึ่งเป็นนักบุญองค์อุปถัมภ์แห่งกรุงปารีส (Prince Michael of Greece, 1990: 16) คทาอีกอันหนึ่งซึ่งไขว้อยู่กับคทามือแห่งการพิพากษา ไม่ปรากฏรูปร่างชัดเจน สันนิษฐานว่าอาจเป็นคทาพระรูปพระเจ้าชาร์ลส์ที่ 5 ซึ่งเป็นราชภัณฑ์ของพระเจ้านโปเลียนที่ปรากฏบ่อยในพระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์

เป็นที่น่าสังเกตว่าสัตว์ประจำทิศซึ่งประกอบตราราชภัณฑ์ของฝรั่งเศสกลับเป็นรูปม้า แทนที่จะเป็นนกอินทรีสวมมงกุฎ ซึ่งเป็นพระราชลัญจกรประจำพระองค์พระเจ้านโปเลียนที่ 3 (ไกรฤกษ์ นานา, 2550: 149) สันนิษฐานว่าเป็นเพราะต้องการออกแบบให้สอดคล้องกับสัตว์ประจำทิศในคติของไทย ซึ่งนกอินทรีนั้นโดยทั่วไปเป็นที่รู้จักกันในฐานะสัญลักษณ์ของสหรัฐอเมริกา และในอดีตตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น เป็นที่ทราบกันดีว่าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมักทรงม้าเป็นพระราชพาหนะ

จะเห็นได้ว่าการออกแบบตราสัญลักษณ์ที่ปรากฏบนบานประตูไม้แกะสลักที่ซุ้มคูหาพระเจดีย์ประธาน ได้รับการออกแบบอย่างซับซ้อน และ

มีการเปลี่ยนแปลงให้แตกต่างไปจากตราสัญลักษณ์ดั้งเดิมของประเทศต่างๆ แต่ยังคงรักษาสัญลักษณ์ที่สำคัญไว้ และดัดแปลงให้เข้ากับบริบทความเชื่อของการจำลองจักรวาลในคติของไทย โดยรักษารูปสัตว์ประจำทิศไว้

## สรุป

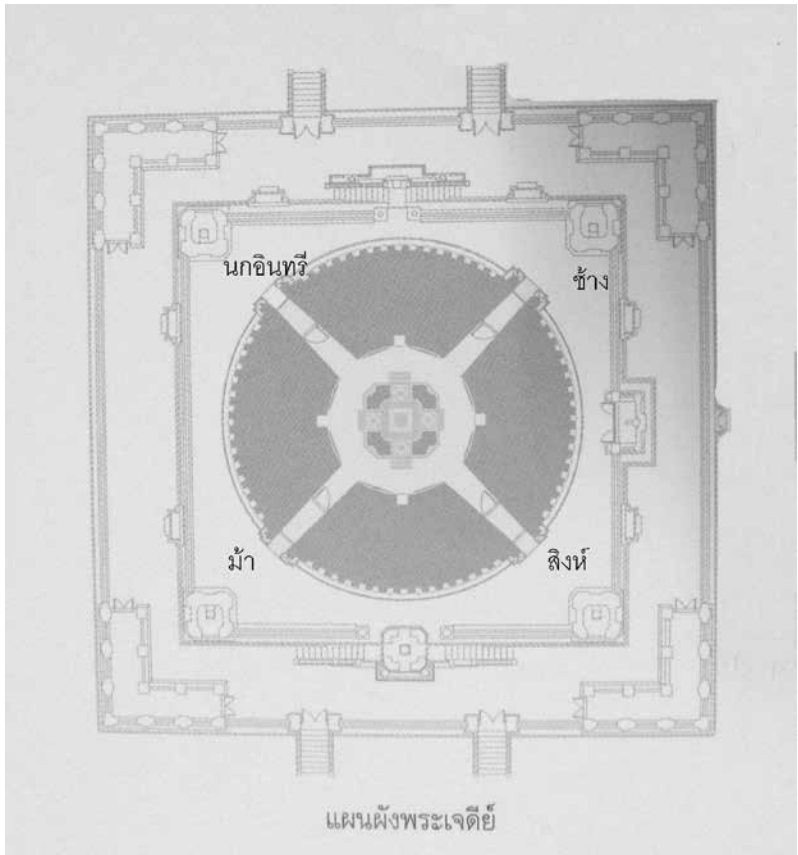
พระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหารแผนนัยการเป็นศูนย์กลางจักรวาลของสยามตามปรัมปราคติ ที่ทับซ้อนลงบนภูมิศาสตร์จริง สอดรับกันได้ดีกับแนวคิดแบบสังขนิมและ การเข้ามาของวิชาวิทยาศาสตร์และภูมิศาสตร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซ่อนสัญลักษณ์ของความเป็นศูนย์กลางจักรวาลลงในพระเจดีย์ ในฐานะที่เป็นทั้งตัวแทนของทั้งพระพุทธรูป ศาสนา และในฐานะของรัฐสยามเอง สัตว์สัญลักษณ์ทั้งสี่ เปลี่ยนจากปรัมปราคติไปเป็นตัวแทนของรัฐที่มีอยู่จริงในโลก สยามต้องปรับตัวครั้งใหญ่เพื่อให้เท่าทันกับกระแสความคิดที่ไหลบ่าเข้ามาอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม การแสดงออกด้วยงานสถาปัตยกรรมในสมัยนี้ ก็มีได้ละทิ้งอำนาจและศักดิ์ศรีของการวางตัวเองลงบนศูนย์กลาง ไม่ว่าจะป็นสังขนิมหรืออุดมคติ





รูปที่ 1 เจดีย์ประธานวัดบวรนิเวศวิหาร





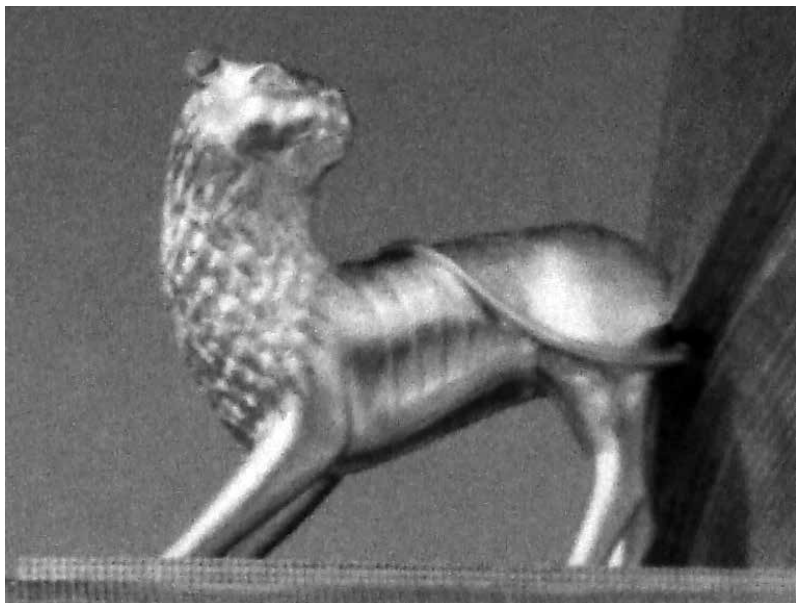
รูปที่ 2 แผนผังพระเจดีย์ประธานวัดบวรนิเวศวิหาร  
 (ที่มา : ปรับปรุงจาก : วัดบวรนิเวศวิหาร, สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, 34.)



รูปที่ 3 ประติมากรรมช้าง



รูปที่ 4 ประติมากรรมม้า



รูปที่ 5 ประติมากรรมสิงห์  
(ที่มา : วัดบวรนิเวศวิหาร, สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, 59.)



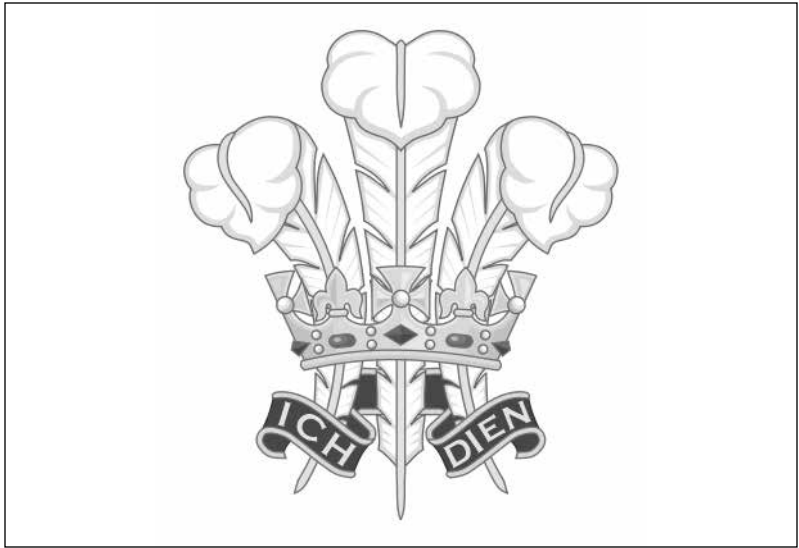
รูปที่ 6 ประติมากรรมนกกินทรี



รูปที่ 7 ประตुरुูปข้าง  
(ที่มา : วัดบวรนิเวศวิหาร,  
สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, 58.)



รูปที่ 8 ประตुरुูปสิงห์  
(ที่มา : วัดบวรนิเวศวิหาร,  
สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, 59.)



รูปที่ 9 ตราประจำพระองค์ Prince of Wales  
(ที่มา : [http://en.wikipedia.org/wiki/File:Prince\\_of\\_Wales%27s\\_feathers\\_Badge.svg](http://en.wikipedia.org/wiki/File:Prince_of_Wales%27s_feathers_Badge.svg))



รูปที่10 Coat of Arms of the United Kingdom  
(ที่มา : [http://en.wikipedia.org/wiki/File:Coat\\_of\\_Arms\\_of\\_the\\_United\\_Kingdom\\_\(1837-1952\).svg](http://en.wikipedia.org/wiki/File:Coat_of_Arms_of_the_United_Kingdom_(1837-1952).svg))



รูปที่ 11 เหรียญ 2 เซนต์ ของสหรัฐอเมริกา ค.ศ. 1864  
(ที่มา : [www.coincommunity.com/us\\_two\\_cents](http://www.coincommunity.com/us_two_cents))



รูปที่ 13 เหรียญ Seated liberty dollar  
(ที่มา : [http://en.wikipedia.org/wiki/Seated\\_Liberty\\_dollar](http://en.wikipedia.org/wiki/Seated_Liberty_dollar))



รูปที่ 12 ประตुरुปนก  
 (ที่มา : วัดบวรนิเวศวิหาร,  
 สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, 59.)



รูปที่ 14 ประตुरुปม้า  
 (ที่มา : วัดบวรนิเวศวิหาร,  
 สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, 59.)



รูปที่ 15  
ตราประจำพระองค์พระเจ้าบรมโกศที่ 3  
(ที่มา : ไกรฤกษ์ นานา, สมุดภาพรัชกาลที่ 4 :  
วิกฤติและโอกาสของรัตนโกสินทร์  
ในรอบ 150 ปี, 304.)



รูปที่ 16  
พระเจ้าบรมโกศที่ 3 ทรงถือ Hand of justice  
(ที่มา : ไกรฤกษ์ นานา, สมุดภาพรัชกาลที่ 4 :  
วิกฤติและโอกาสของรัตนโกสินทร์  
ในรอบ 150 ปี, 303.)





รูปที่ 17 Hand of justice

(ที่มา : Prince Michael of Greece, *Crown jewels of Britain and Europe*, 16.)

## บรรณานุกรม

---

- ไกรฤกษ์ นานา. (2550). **สยามกวีศรีสภาพตนเอง : ทางออกและวิถีแก้ปัญหาชาติบ้านเมืองเกิดจากพระราชกุศโลบายของพระเจ้าแผ่นดิน**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- \_\_\_\_\_. (2547). การเมือง “นอกพงศาวดาร” รัชกาลที่ 4 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้นตวันตก “มิตรภาพอภยาพิช.” กรุงเทพฯ : มติชน.
- \_\_\_\_\_. (2550). **สมุดภาพรัชกาลที่ 4 : วิกฤติและโอกาสของรัตนโกสินทร์ในรอบ 150 ปี**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2514). **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ**. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา.
- ณัฐรักษ์ จันทวิช. (2549). **ศิลปกรรมแบบพระราชนิยมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ทองต่อ กล้วยไม้ ณ ออยุธยา. (2547). **เล่าเรื่องพระจอมเกล้า**. นครปฐม : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม 15 (ประชุมพงศาวดาร ภาค 25-27)**. (2507). กรุงเทพฯ : คุรุสภา.
- พัลลิวรี เปรมกุลนันท์. (2552). “ปิดหน้าต่าง-ประตู ตูจิตกรกรรมรัชกาลที่ 4 เรื่องวินัยสงฆ์.” **ตำราวิชาการ** 8, 2.
- “พระราชหัตถเลขา ถึงมิสเตอร์ และมิสซิช เอ็ดดี.” อ้างจาก **จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ**. (2521). **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วรรณภา ณ สงขลา. (2533). **จิตรกรรมไทยประเพณี เล่ม 1**. กรุงเทพฯ : โบราณคดี กรมศิลปากร.
- วัดบวรนิเวศวิหาร. (2551). **สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร**. กรุงเทพฯ : สุรวัฒน์.
- สำนักกราชเลขาธิการ. (2528). **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (เล่ม 3)**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984).
- สันติ เล็กสุขุม. (2552). “จิตรกรรม (ณ ศูนย์กลางจักรวาล) ปรีมปราศติกับการแสดงออกอย่างใหม่.” งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประจำปี 2552 “พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์ฯ.” ฝ่ายศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- David Williamson. (1991). **King and Queen of Britain**. London: Webb and Bower.
- Prince Michael of Greece. (1990). **Crown jewels of Britain and Europe**. London : Peerage Books.